

տոնէից. զոր ինքն տէր մեր Յիսուս Քրիստոս զբարին առաջնորդէ. միթէ ստեղծողն ամենայնի. քաղցր աչաւք հայի եւ քաւեցէ զբազմապատիկ անաւրէնութիւնս մեր, եւ արասցէ խաղաղութիւն, եւ տայ զաւրութիւն խաչին եւ արիութիւն ազգիս քրիստոնէից, եւ նկուն արասցէ (...) մի սուրբ խաչին իւր. եւ նորափետուր զարդարեացէ զհայրապետ (...) ...»:

ԹՈՌԳՈՍ՝ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

(Շարունակելի:)

Գ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Գ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն ՇՈՒՆԸ

ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԵԱՄԲ ՄԻՔԱՅԵԼ-ԳԱՐԻԲԷԼ
ՀՐԵՑՏԱՆԵՐՈՒ ԵՒ Ս. ՍԱԳՍԻ

Թէ դիցարանական շունը իր զանազան տեսագծերով ինչպիսի խոր ազդեցութիւն թողուցած է ազգերու կեանքին վրայ, կը վկայէ նաեւ ամէն տեսակէտով շատ հետաքրքրական հին յուշադրամ¹ մը, զոր Աթէնքի համալսարանի Պրոֆ. Գարոլդիս 1913ին Նիկոմեդիայի վալի Նուսրէթ փաշայի բրած այցելութեան միջոցին անոր դրամներու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է²: Յուշադրամին երեսին կողմը ներկայացուած է շնագլուխ մարդկային անձ մը եւ տակը գրուած Γαβριήλ ὁ ἑνδοξος, Μεγαλὸ λαμπροῦς, βολύμει, այսինքն՝ փառաւոր Գարբիէլ եւ ջահելիր Միքայէլ, օգնեցէր: Այս գիւտը թէ քրիստոնէական արուեստին եւ թէ միանգամայն առասպելագիտութեան համար բաւական նշանակալից նորութիւն մըն է: Արշափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հնութեան մէջ բացի Ս. Քրիստափորէ չկայ սուրբ մը, որ շնագլուխ ներկայացուի: Քրիստափորի նկատմամբ եղած այս տարօրինակ մտահայեցքն իսկ իր ծագումով չեմ կարծեր թէ դիցարանական ըլլայ, ինչպէս Գարոլդիս կը պնդէ³: Բացի անկից, որ սուրբին կեանքին մէջ շան տեսագծերով որեւէ դիցա-

բանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայաբանութիւններն ալ միաբան կը վկայեն թէ սուրբը արտաքոյ կարգի տգեղ եւ ըարբարոս ազգէ ըլլալուն համար յատկապէս շնագլուխ յորջորջուած է. եւ՝ թէ հնութեան մէջ ինչ ինչ բարբարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին, ան ալ իրողութիւն է⁴: Քրիստափորի գլխաւորաբար մահուան վտանգներուն եւ դեւերու դէմ օգնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է, որ կարծես անոր վաղըին վրայ դիցարանական շան երանգ մը դրոշմելու բնոյթ ունենայ, սակայն կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ զարգացած ձեւին մէջ յետսամուտ ըլլայ՝ առթուած ինքնին իսկ շնագլուխ անունէն:

Գալով Միքայէլ եւ Գարբիէլ հրեշտակապետներուն՝ ինդիքը հոս հիմնապէս կը փոխուի: Ասոնք երկուքն ալ իրենց քրիստոնէական կրօնի մէջ բռնած գերագոյն դիրքովը, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ եւ մարդկան միջեւ կատարած միջնորդի դերովը հեթանոս նորադարձ ժողովուրդներու համար շատ նպաստաւոր գեղաներ էին, ուր լուսոյ եւ խաւարի կամ բարւոյ եւ չարի եւ անդենական կեանքին հեռաւոր աշխարհի մասին հեթանոսական եւ քրիստոնէական ըմբռնումներն՝ էութեամբ եւ նկարագրով իրարմէ տարբեր ըլլալով հանդերձ, ըստ մասին զուգուեցան եւ ձուլուեցան իրարու հետ, որով ժողովրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներու մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ եւ աւելորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք ոչ զուտ քրիստոնէական են եւ ոչ ալ զուտ հեթանոսական, թէեւ իրենց ծագումով եւ առասպելային ձգտումով աւելի հեթանոսական կամ դիցարանական պէտք է անուանել: Ահա հոս է Պրոֆ. Գարոլդիսի հրատարակած յուշադրամին նշանակութիւնը, որուն Գարբիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող շնագլուխ պատկերը իր հերմասական զաւազանով եւ հոովմէական զինուորի զգեստով թանձրացեալ բացատրութիւնն է հայեացքներու այս զարմանալի եւ կարծես անխուսափելի խառնումին, ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնէայ ազգերը իրենց քրիստոնէութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ ուր կոշտ եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնէութեան բարերար ազդեցութեան տակ հետզհետէ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնէական գոյն առին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնէական

¹ Anubis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient. Strassburg 1913.

² ԱՊ, էջ 5:

³ Ա. Գերեան, Վարք սրբոց, Գ, էջ 417-419:

Տոգույն ուղղակի հակառակ ձգտում մը չէին ցուցնենք, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առասպելներու մէջ կը կարդանք, որ վիշապները (ըստ ուրիշ տարբերակի սատանաները) հակառակ կ'ըլլեն երբեմն արեւու, որպէս զի մարդիկ անոր ըյսը չտեսնեն եւ հրեշտակները հրեղէն սրով կը պատերազմին, կը զարնեն եւ կը վանեն զանոնք սեւ ամպերու մէջէն, եւ թէ «որոտումը այս կուռի ձայնն է, փայլակը՝ Դաբրիէլ հրեշտակին սուրը, կայծակը՝ անոր հրեղէն նետը եւ ծիածանը՝ անոր աղեղը¹», պարզ է թէ հոս վիշապաքաղ Վահագնի փոթորկաբեր վիշապին դէմ՝ միշտ կոխը իր ամբողջութեամբ վերագրուած է Գաբրիէլ հրեշտակին, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ըստ քրիստոնէական յայտնութեան Միքայէլ հրեշտակին հետ Սադայէլին դէմ կուռած եւ զանկա իր արբանեակներով դժոխքի անդունդը գահավիժած է:

Թէ երկնային զօրաց քաջամարտիկ հրամանատարը հնարաւոր կ'ըլլայ մինչեւ անգամ շնագլուխ ներկայացնել, ասոր ալ առիթ տուած է Գաբրիէլի ուրիշ մէկ պաշտօնը, որով է նա ոչ միայն պատգամաբեր եւ աւետաւոր Աստուծոյ, այլեւ ըստ մասին պաշտպան հոգիներու, մանաւանդ մահուան միջոցին: Ասով արդէն կամրջակը կը ձգուի հեթանոս եւ քրիստոնէայ աշխարհներու միջեւ եւ Գաբրիէլ կամ Միքայէլ ըստ ժողովրդական մտայնութեան կը յաջորդեն քեւսի պատգամաբեր եւ հոգիներու առաջնորդ չերմեսի կամ շնագլուխ Անուրիսի եւ կամ նոյնազգի Աստուծոյ մը: Յոյներու քով չերմես փոխանակած է աւելի Միքայէլ, զոր կը նկարեն սովորաբար հոովմէական տարազով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մեռնողին հոգին ներկայացնող փղբրիկ տղայ մը, զոր մազերէն բռնած² բռնի սրով կը բաժնէ մարմնէն առանց գլուխը կտրելու: Հայոց «հոգեառ» եւ «հոգեհան» հրեշտակը Դաբրիէլ է, որուն կը վերագրուի նաեւ վերջին դատաստանին մարդկան բարի եւ չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին դատաստանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշռաբլ անքր բռնած, որուն մէկ կողմը գրուած են մեղքերը եւ միւս կողմը հոգին ներկայացնող տղայ մը եւ որ կողմն որ հակի նժարը, անոր համեմատ ալ կը տրուի վճիռը: Երբեմն մինչեւ անգամ՝ յայտնապէս նոյնացուած

է Գաբրիէլ հեթանոսական Դրօղի հետ, որ նոյնպէս հոգեառ է եւ հոգեհան եւ ժողովրդական «Գրօղ տանի գլխը» անէծքն ալ զայս կ'ակնարկէ: Այլեւնի քով կը կարդանք, որ Գր. Աստուածաբանի ծառերու հայ մեկնիչին համաձայն՝ «Սովորութիւնն է ախտացելոց, որ ամբաստանեն զմահն, զհրեշտակն, որ Դրօղ ասեն. անիրաւ է դատաստանը, բռնութեամբ տանիք¹»: Անգամ մը Խոտորջուր մանկամարդ հիւանդի մը հոգեվարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հոգեվարքին երկար տեւողութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդիէն աչքերը դէպի հիւանդին կողմը երկինք դարցուած սկսաւ աղաղակել. «ո՛վ Գաբրիէլ հրեշտակ, ա՛լ բաւական է, ա՛ռ հոգին, աղջիկս ա՛լ մի չարչարեր»: Հոգեառ շրեշտակի այս աւելորդապաշտ ըմբռնումը Խոտորջուր մէջ այնչափ խոր արմատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահցու ջրերը ո՛չ խմել կ'ըլլար եւ ո՛չ ալ ուրիշ բանի գործածել, բոլորն ալ կը թափուէին ըսելով թէ Գաբրիէլ հրեշտակը իր արիւնոտ սուրը անոնց մէջ լուացեր է: Ժողովրդական բանահիւսութիւնը թողուցած է մեզի Մուկաց բարբառով նաեւ բաւական ընդարձակ երգ մը, ուր շօշափելի գոյներով կը նկարագրուի թէ ինչպէս կը կուռի «Այլան աղան» Գաբրիէլ հրեշտակին դէմ, որ եկած իր հոգին կը պահանջէր եւ հերոսին² ամեն միջոց բանեցնելով հանդերձ անկարելի կ'ըլլայ հրեշտակին ձեռքէն ազատիլ, մինչեւ որ կինը միջամտելով ամուսնոյն հոգեւոր փոխան իրենը կ'առաջարկէ, որուն վրայ հրեշտակը կնոջ այս ամուսնական օրինակելի սէրէն պարտուած Աստուծոյ հրամանաւ կը թողու որ երկուքն ալ դեռ 40 տարի ապրին եւ կեանքը վայելեն:

Այս խնդրոյն վրայ աւելին՝ իմ նպատակէս դուրս է: Ա'անցնիմ՝ հիմայ ուրիշ խնդրոյ մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրովը, այլ եւ Արայի առասպելին տեսակէտով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ: Խնդիրը գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր Առաջաւորաց պահքէն, որ Յունաց աչքին քար գայթաղութեան եղած է եւ ահա ասկից յատկապէս Պրոֆ. Գարոլիդիս առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael», փղբրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յառաջ բերելն 1908ին «Պատմական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան

¹ Հ. Ա. Մատիկեան, Կրօնի ծագումը եւ դիցաբանութիւն, էջ 271:

² Prof. Carolidis, Anubis, էջ 4.

¹ Հին հաւատք Հայոց, էջ 226:

² Գ. Յովսէփեան, Փղբրիկ ժողովրդական բանահիւսութիւն, Թիֆլիս 1893, էջ 2-11:

մասնաբաժնին մէջ, խօսած եւ ապա 1913ին շնագրութի յուշագրամին գիւտին առիթով հրատարակած է: Ամբողջը նուիրուած է գրեթէ 30-ներու կողմանէ Առաջաւորաց մասին յուշուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եղբակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի նպաստ յոյն ըմբռման:

Հայ մատենագրութեան անձանթով է որեւէ ինդիր այս Պահոց մասին: Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Ալեքս կայսեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս կը գրէ այս մասին. «Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի վերապէն, եւ ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս պատուհասեալ յԱստուծոյ ի կերպարանս վարադի եղեալ եւ իշխանքն ամենայն եւ զօրքն այսահարեալք, եղ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի ինչ ճաշակեցնքն որպէս նինուեացիքն, որով եղեւ բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ. որպէս զի մի մոռացին երախտիքն Աստուծոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պատշաճ համարեցան խառնել զպահս զայս՝ որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն նինուեացուց, որով նոքա աղատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ ցայժմ ազգ Ասորւոց եւ Եգիպտացւոց: Ինչպէս կը տեսնուի, Շնորհալին հոս երկու ինդիր կը շօշափէ. նախ թէ Առաջաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Նինուեացուց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատէ նաեւ հայ ժամակարգութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահոց ուրբաթ օրը տօնել կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Նինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը դառնան: Առաջին կէտին մասին ազգային գրաւոր աւանդութիւնները շատ են, բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը Զենոք Գլակ է, որ պահքս յայտնապէս Առաջաւոր կանուանէ եւ կը նոյնացընէ Գրիգոր Լուսաւորչի թագաւորը եւ նախարարները բժշկելէն յառաջ՝ անոնց վրայ դրած պահոց 65¹ օրե-

րուն առաջին 5 օրերուն հետ, զորոնք անսուաղ իսկ անցընել կու տայ: «Իսկ ի հրամանէն Աստուծոյ եկեալ հանին զնա (Գրիգոր) նախարարքն իւր եւ նորա ելեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն, եւ հինգ օր թողու զնոսա անսուաղ առաջի իւր կալով լսելով զքարոզութիւն վարդապետութեան նորա: Այս առաջին պահք եղաւ յաւուրս Սրբոյն Գրիգորի, զոր ի հոռով՝ Սեղըստրոս հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ կուտանդիանոս թագաւորն եւ ամենայն քաղաքն Նգիպատոսի. զոր եւ Առաջաւորք կոչեմք¹»: Զենոք Գլակ հոս կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն իբրեւ գլխաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդութեան՝ հետեւաբար նաեւ Շնորհալւոյ, այլ եւ իբրեւ առաջին ջատագովք եւ պաշտպանը Վաղաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ կ'երեւայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Յունաց հետ խնդիրներն սկսեր էին, որ Հռովմ, Սեղըստրոս, Կոստանդինոս եւ Եգիպտոս յիշատակելով պատուար մը կ'ուզէ քաշել Յունաց յարձակումներու դէմ: Այս պարագային Զենոք Գլակ գիտարաւ թէ 8⁷ դարէն յառաջ գրուած ըլլայ: Վասն զի Յոյները իրենց 692ին գումարած Տրուղանեան ժողովքին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայոց հայկական սովորութիւններ², զորոնք եւ կը դատապարտեն, բայց Առաջաւորաց պահքին մասին բնաւ խօսք չեն ընել. եւ այս մեզի պիտի մնար անըմբռնելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորապէս այս պահքին նկատմամբ Հայոց դէմ բռնած ամբաստանութիւններու ծանրութիւնը: Մանաւանդ որ Տրուղանեան ժողովքին 56⁷ կանոնն ալ Մեծ պահոց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ «Հայաստանի մէջ եւ այլուր քառասներորդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'ուտեն: Այս կերակուրներն ալ անստուգ են եւ պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուի, ապա թէ ոչ կղերականները նովին իսկ կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանադրուին: Բովանդակ Նկեղեցւոյ մէջ պահքերը միակերպ պէտք է ըլլան³»: Արդ եթէ երբեք այս ատենները Առաջաւորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի էր երբեք հոս զանոնք բոլորովին անտես ընել:

Աւելի 10⁷ դարէն ասդին յուշուած այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն նշա-

¹ Ագաթ., էջ 376. Տպագրութիւնը ունի 66, բայց յոյսնի սխալ է, քանի որ նոյն նիւթին վրայ երկու տող վար կը կարդանք «աւուրս 65», զոր կը հաստատէ նաեւ Յունարեւելեան տեղի ալ 65 գնելով:

² Զենոք, էջ 23:

³ Հմմտ. Hefele, Konziliengeschichte III, էջ 328—245. Կան. 32, 33, 56 եւ 99:

⁴ Hefele, էջ 337—338.

նաւորագոյներն են Անաստաս Կեսարիայի (Պաղեստին) եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 11^{րդ} դարուն, Նիկեփորոս Գալիստոս 14^{րդ} դարէն եւ Հայոց Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած *Λόγοι στήλιτευτικοί κατὰ Ἀρμενίων*, որ հաւանորէն 12^{րդ} դարու ատենները գրուած է: Վերջնոյս հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ատելութեամբ լեցուած իր իսկ ազգին դէմ: Անոր համար աւելի կը նախընտրէր հոս խօսիլ տալ Նիկեփորոս Գալիստոսի, որ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին նախընտրեալ ամբողջ գրականութիւնը իր առջեւ ունի եւ բաւական մանրամասնօրէն ալ կ'աւանդէ: «Սրբ Արջիբուրի (= Ἀρτζιβούρι!) պահօր նկատմամբ եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ագամայ պատուիրանազանցութեան կամ Նիւուեացւոց ապաշխարութեան համար կ'ըլլայ Ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըլլայ անոր համար, որ Հայերը ծով պահօրէն, երբ Ս. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Երբեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըլլուի այն Սարգիս անուամբ մէկուն համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած է: Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հետեւեալն. Սարգիս անուամբ վարդապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ շուն մ'ունէր, զոր սատանային դրդմամբ շատ անգամ իբր իւր գալուստը աւետող կը գործածէր: Ասոր Արջիբուրի անուն տուաւ, որ հայերէն լեզուաւ սուրհանդակ կամ պատգամարեր կը նշանակէ: Ուստի եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր աշակերտներն ու աղանդաւորները գինքը կանխող շունը կը տեսնէին, իրենց ուսուցչին առջեւ կ'ելլէին եւ անոր առաջնորդ կ'ըլլային: Բայց պատահեցաւ որ շունը գայլակեր եղաւ: Եւ երբ Սարգիս շունը կանխաւ զոհեցէն վերջը ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ծամբան իրեն գիմաւորողի չհանգիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ: Բայց իմանալով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ ամէն տարի այն օրերուն շան մահուան համար ծով՝ քոնեն, ողբ ընեն եւ սգան. քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ: Այսպէս շան Արջիբուրի անուամբ յորջորջեցին նաեւ անոր պահօր¹»:

Ահա յունական այն ծանր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մանուէլ) հարկ համարեր են բացատրութիւն պահանջել մեր Հնորհալիէն: Հնորհալւոյն պատաս-

խանը վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր: Մատթէոս Ուռհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայ ի տօնի, յորում զստրատելատն զսուրբ Սարգիս յիշատակեմք, եւ զճմարիտ մարտիրոսն, որ վկայեցաւ յորդուոցն Հագարու՝ յաշխարհն Բագրեւանդի, յորդուոցն Մահմետի! յաւուրս Թէոդոսի թագաւորի! եւ ոչ ամի սա իշապան Սարգիս աստուածուրացն այն՝ որ շանն տայր երկիր պագանեւ¹»:

Առաջաւոր՝ որուն խանգարուած ձեւն է Արջիբուրի, ըստ հայերէն լեզուի կը նշանակէ նախ առաջին, առաջնութիւն ունեցող կամ երախայրիք, առաջնապետը, յետոյ կը նշանակէ նաեւ «առջեւ դրուած», = propositus այսպէս «հաց առաջաւորաց կամ հաց առաջաւորութեան եւ զլիսաւոր, իշխան թագաւորական արքունիքին մէջ, կանխող, յառաջընթաց, սուրհանդակ եւ նախակարապետ»: Անոր համար Հայերը պահօրն անունը կը մեկնէին սովորաբար կամ իբրեւ հայ առաջին պահօր իմաստով, որ հաստատած է Ս. Գրիգոր՝ Տրդատի բժշկումն եւ Հայաստանի դարձէն յառաջ եւ կամ իբրեւ Մեծ պահօր կանխող պահօր մը՝ դրուած նոյնպէս Ս. Գրիգորէն: Սակայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս ըմբռնումն ժամանակագրորէն խօսելով այնչափ ընդհանուր ալ չէր, ապա թէ ոչ ինչպէս մեկնելու է այն մեծ հակաձառութիւնը, որ ծագեցաւ Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ ատենները յատկապէս այս պահօրն ծագման նկատմամբ: Ոմանք Ղուսասէրէի կը վերագրէին, բայց ոմանք ալ բորովին տարբեր կարծիք ունէին: Այսպէս Ստեփաննոս Կամրջածորեցի, Սամուէլ Կամրջածորեցի, Պետրոս Վարդապետ եւ Անանիա Նարեկացւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիւրեղ Երուսաղէմացիէն կարգուած ըլլայ պահօր նորագործ երախաներու համար, ասոր հակառակ Գեորգ Վարդապետին կարծիքով կարգուած է Յակովբոս առաքեալէն եւ վերստին հաստատուած Կիւրղէն²: Ուրեմն այս վէճերն ալ գէթ անուղղակի կերպով այն կ'ապացուցանեն, ինչ որ Զենոբ Գլազիկի վկայութեան ժամանակի մասին վերը ըսի, այսինքն՝ թէ Հնորհալւոյ ժամանակ Առաջաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ եկեղեցւոյ պաշտօնական աւանդութիւնը շատ

¹ Պատմ. Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ երրորդէմ, 1869, էջ 213—214:

² Հմմտ. Չամչեան, Պատմ., Ա. Հատ., էջ 626:

հետևանքներն մը չունի, ծագած ըլլալու է ՏԻՂ—
ԳԻՂ դարերու միջոցին. այս պարագային կամրջա-
ձորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւա-
նօրէն տակաւին իր ծագման առաջին փուլերուն
մէջն էր: Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայե-
րու կողմանէ տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք
է զանազանութիւն ընել. պահքը իբրեւ այս-
պիսի՝ հին է եւ թերեւս շատ հին եւ բաւական
պատճառ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային
ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հնու-
թեան մէջ տարբեր անուններով նաեւ ուրիշ
եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունէր: Հ. Ակի-
նեան հրատարակած է Հանդիսի մէջ «Բան վար-
դապետութեան յաղագս քառասնորդաց ասա-
ցեալ Տեառն Խոսրովայ» խորագրով ճառ մը, ուր
կը յիշուի նաեւ Առաջաւորաց պահքը. «Այլ եւ
զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթէ աւուրք
Յայտնութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահան
գիպիցին կամ քառասնորդք Ծննդեան Տեառն
... զպատարագն մատուցեն եւ զպաշտան յա-
ւէտ հրաշիւք տօնախմբեսցեն¹»: Այսպիսի որո-
շում մը ինչպէս Հ. Ակինեան ալ մտադիր եղած
է, մեզի ծանօթ կանոնագրոց մէջ չկայ, ի հարկէ
եթէ ըլլար իսկ, պատմական որեւէ արժէք
պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ
վիճակը, որուն մատնուեցաւ կանոնագիրքը վեր-
ջին դարերուն անպատասխանատու ձեռքերէ:
Թէ ո՞վ է Տէր Խոսրով, դժբախտաբար այս եւս
անստոյգ է. Չամչեան կը միացնէ Խոսրովիկի
հետ, որուն Հ. Ակինեան այնչափ կողմը չէ²:
Արդեւք չէ՞ կարելի նոյնացնել Նարեկացւոյ հօրը
Խոսրով եպիսկոպոսին հետ:

Այժմ գտնք մեր հարցին. ուսկից ծագած
է Յոյներու պահքիս հետ հիւսած առասպելը:
Անշուշտ յունական չարամտութեան արդիւնք է
առասպելը իր այս ձեւին մէջ. բայց թէ ունի
նաեւ մասամբ գիցարանական եւ մասամբ ալ
պատմական հեռաւոր հիմ մը, այս եւս ինծի
անուրանալի կը թուի: Գարդղիդիս խնդրոյն լուծ-
ման համար երեք հնարաւորութիւններ կը դնէ
մեր առջեւ. կամ «Առաջաւոր» նախնաբար պահ-
քին անունն էր, կ'ըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ
աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շան ան-
ցաւ կամ Առաջաւոր Ս. Սարգսի վերադիրն էր
եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն
անձը կը նշանակէին եւ կամ Առաջաւոր թէ
պահքն անունն էր նախնաբար եւ թէ Ս. Սարգսի
եւ երկուքին զուգակցութեան շնորհիւ իրարու

հետ միացան եւ պահքը եղաւ Առաջաւոր
Ս. Սարգսի պահքը: Գարդղիդիս աւելի վերջ-
նոյս կը միտի¹: Իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ
միւսը. Առաջաւոր անունը հաւանօրէն Ս. Սարգսի
հետ որեւէ կապ չունի, գէթ չէ կարելի ցու-
ցնել. ոչ ժողովրդական զրոյց մը եւ ոչ ալ
գրաւոր աղբիւր մը հնար է մատնանիշ ընել,
ուր ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս
մասին: Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը
ճանչնայ իբրեւ զօրավար, ձիաւոր եւ արագա-
հաս, երբ իրեն դիմուի: Անոր համար ես կ'են-
թադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վե-
րագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առ թուե-
լով Սուրբին հետ կապ ունեցող որոշ պարա-
գանքէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին
Յոյներու համար ապահով կոռուանի դեր կատա-
րած են առասպելը թէ յօրինելու եւ թէ ան-
հետեւ տեսագծերով ճոխացնելու մէջ:

Ի՞նչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի տօնին
Առաջաւորաց շարթումն մէջ կատարումը:
Երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջաւոր
անունը շատ քիչ ծանօթ է, անիկա զայն պար-
զապէս «Ս. Սարգսի պաւս» կ'անուանէ եւ
այնպէս ալ կ'ըմբռնէ: Այս կէտը շատ կարեւոր
է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակու-
թիւնը անօվ աւելի կ'առաւելու, որ ազգային
գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին² եւ
Փոքր Ասիոյ արեւելեան ըսուած Յոյներն ալ
միշտեւ այսօր պահքս «Ս. Սարգսի պահք» կ'ա-
նուանեն: Ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ
էր ապահով նաեւ Ասողիկին, Ներսիսի Հնոր-
հաւոյ, թերեւս միշտեւ իսկ Զննոր Գլակին,
բայց ամենն ալ լուրթեամբ կ'անցնին վրայէն
կամ Յոյներուն յարձակումներէն խոյս տալու
համար եւ կամ իրենց միտքը գրաւած էր աւելի
պահքին ծագումն ու նշանակութիւնը: Երրորդ
այս երկու պատմական իրողութիւններուն վրայ
եթէ աւելցնենք նաեւ այն պարագան, որ Հայե-
րու քով Ս. Սարգիս այն է, ինչ որ է Ս. Գէորգ³
Յոյներու, Վրացիներու եւ Ղաթիններու քով. թէ
մեր տօնացոյցին սուրբերէն եւ ոչ մէկը գիցարա-
նական տեսագծերով այնչափ ճոխացուած, որով
եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով տու-

¹ Անդ. էջ 9:

² Չամչեան, էջ 626:

³ Հմմտ. այս մասին Krumbacher K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der K. Bayer. Akad. d. Wiss. XIII), München 1911, J. B. Aufhäuser, Das Drachenwunder des heil. Georg, Byz. Archiv XII, 5. Heft, 475. Byz. Zeitschr. 1912, էջ 231—239.

¹ Հանդ. Ամս. 1904, էջ 313:

² Անդ. էջ 353:

ժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն ատեն կը ստիպուէինք կարծեմ զինքը դիցաբանական տեսակէտով ալ քննել՝ երեւան հանելու համար խնդրոյ նիւթ եղող այն նկարագրական գծերը, որոնք հեթանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ: Հոս մեզի առաջին նիւթ մատակարարողը Փաւստոս է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս եւ Ս. Թէոդորոս¹ սուրբերու ժողովքէն աշխարհը զրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ էկեղեցին հաւածող Վաղէս կայսրը սպաննեն: Թէ այս զրոյցը փաւստոսէն հնարուած է, յայտնի է անկից, որ նոյնը Յոյներն ալ ունին այն տարբերութեամբ, որ անոնց քով սուրբերէն զրկողը Ս. Մերկիրիոն է (= Հերմէս!) եւ սպաննելու կ'երթայ ոչ թէ Վաղէս, այլ Յուլիանոս Ուրացողը: Անձինքներու փոփոխութիւնը նշանակութիւն չունի, երկու դէպքերուն մէջ ալ էականը տիրող տեսագիծն (Motiv) է եւ այս՝ դիցաբանական է առնուած Հերմէսի եւ իր նմաններուն առասպելներէ: Հերմէս ըստ հեթանոսական ըմբռման աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի լրաբերն էր եւ հոգիները սանդարմատ առաջնորդողը, այլ եւ աստուածներու չար մարդիկներու վրայ տուած վճիռներուն գործակատարը: Արդ Հայ ժողովրդեան քով Հերմէսի համապատասխանն է Արա, ուսկից անբաժին էին Արալեզները: Ուրիշ հին գրաւոր վկայութիւն մը չունինք, թերեւս ներքին ըլլայ միայն յիշել մեր Շարակնոցի Ս. Սարգսի Համբարձին, ուր Ս. Սարգիս կ'անուանուի «դուռն երկնից եւ ճանապարհ արքայութեան»՝ բացատրութիւններ են ասոնք, որոնք քրիստոնէութեան մէջ սովորաբար Քրիստոսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի գուցէ շարականին հեղինակը ա,ս ըստ ինքեան զուտ քրիստոնէական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած ըլլայ՝ ազդուելով անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած զրոյցներէ եւ առասպելներէ:

Գրաւոր հին վկայութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական զրոյցները, երբ կ'աւանդեն թէ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը աղջիկը փախցուցած է կամ երբ չափաճաս աղջիկներու եւ երիտասարդներու միջեւ ամուսնական սէր տածելու համար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ատեն իր օրհնութիւնը կը խնդրեն²: Այս

վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր տանիքը ալիւր կամ բոխինդ կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին ուտէ եւ սուրբը իրենց աղջկան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը գտնէ կամ արդէն գտնուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յառաջ բերէ: Անոր համար «Մշոյ մէջ սովորաբար հարսանիք է լինում Ս. Յակովբայ պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պահոց ուրբաթ երեկոյ»³: Կան ուրիշ երկու շատ կարեւոր իրողութիւններ եւս. նախ հոս վառելու եւ բոցերու վրայէն ցատկելու սովորութիւնը, որ՝ որչափ ինծի ծանօթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի տօնին ատենները կամ Առաջաւորաց բարեկենդանին միջոցին տեղի կ'ունենայ, այսպէս էր օր. համար միշտ խոտորջուր. արդ այս սովորութիւնը հեթանոսական մնացորդ է մնոնող եւ ապա յարութիւն առնող աստուծոյ մը պաշտաման⁴: Տեառնընդառաջին անգամստանով հոս օրհնելու արաւորութիւնը հաւանօքէն այս սովորութեանն առած է իր ծագումը: Երկրորդ՝ Ս. Սարգսի տօնը կ'իյնայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մեր քնիկ ազգային Արաց ամսուան կը համապատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, ես անձնապէս կասկած չունիմ, որ Արաց Արա անուան հետ որ եւ է կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ:

Այս փաստերը կարծեմ բաւական են ցուցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ս. Սարգսի տօնը եւ Արայի մահուան ողբի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ Յարութեան տօնախմբութիւնները միեւնոյն ատենները կ'իյնային կամ իրարու հետ միացուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարուածները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անբաժին էին Արալեզները Արայի առասպելին մէջ կատարած իրենց գերովը: Ուր որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանգիպինք, հոն կան նոյն ցոյցերն ու ողբերը, Արայի մասին նոյնները չհաստատելու պատճառ մը չունինք: Նմանութեան օրէնքը հոս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակէտով բոլորովին ալ անգէն եւ առանց վկայութեան չենք: Բար Հերմէոս կը պատմէ, որ 11^{րդ} դարու մէջ Հայաստ-

¹ Ազգ. Հանգ. 1916, էջ 162:

² Ամեն տարի թամուզի եւ Ագոնիսի մահուան յիշատակը կը կատարուէ փայտակոյտով մը, որուն կրակ կուտային եւ շուրջը կեցած սգոյ եւ ողբի արարողութիւնը կ'ընէին. Հմմտ. DAO. IV, J. v. Messerschmidt, Die Religion der Hettiter, էջ 24.

³ Սուրբի մասին տես Dr. W. Hengstenbergի «բանիկ գործքը» Der Drachenkampf des heil. Theodor, Orients Christianus, 1912, էջ 78—106, 241—280.

⁴ Ազգ. Հանգ. 1908, էջ 32: Բիւրակն, 1898, էջ 827:

տանէն շատ խորհրդաւոր սպառնալիք մը տա-
րածուեցաւ, թէ ով որ ճիներու թագաւո-
րին մահը չ'ողջար, այնպիսին Իբս-ալ-
Աթիրէն պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի
ժանտախտի մը առթիւ, սպառնալիքը կ'ընէ
ճին կին մը, այսինքն՝ մեռնող թագաւորին
մայրը: Ճիներու թագաւորը պիտի ողբացուէր
«ով մայր, ներէ, չէինք գիտեր որ թագաւորը
մեռած է»¹ ըսելով: Միջնադարեան շրջանին
Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ Ճիներու թագա-
ւորը կը համարուէր Ադոնիս-Թամուզ եւ ա-
սոնց մայրը, որ էր միանգամայն իրենց սիրահարը
Շամիրամ-Իշտար: Արդ ներեալ չէ ուրեմն
հոս ալ մեր մտադրութիւնը դարձնել Արայի
վրայ, որ Հայաստանի Ադոնիսն է եւ իր սի-
րահարն էր՝ Ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք
ճիներու եւ յաւերժահարսերու մայրը Շա-
միրամ-Աստղիկ-Արուսեակ:

Կարծեմ չափով մը գէթ ցուցուեցաւ թէ
Արայի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի² միջեւ
ներքին սերտ աղերս մը կազմուած է դարերու
ընթացքին, ուսկից առթուած է նաեւ Յոյներու
Ս. Սարգսի մասին հնարած ցնորական առաս-
պելը*:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՅԱՆ

¹ Bar Hebraeus, Chronie syr. ed. Bedjan, p. 242.
Հմմտ. առ Smith, Die Religion der Semiten, էջ 317.

² Ս. Սարգիս Զորավարին պատմական ընթացի կամ
շրջալու հարցը հոս մեր նպատակէն դուրս է. տե՛ս այս մա-
սին Ա. Գերեան վեհ- ԴԲ-ց, Վենետիկ: Յուլիան,
Վիեննա, 1911, էջ 186-192: Յօդուածը գրած է Peters
նշանաւոր բուսնագիտոր:

* Պրոֆ. Ն. Ադոնց «Հին Հայոց աշխարհայեացքը»
վերնագրով «Հայրենիք» ամսաթիւթի մէջ (1926, թիւ 10-12) Արայի
եւ Շամիրամի մասին կը յայտնաբերէ հայկացիներ,
որոնք նիւթի եւ մասամբ նաեւ յօրինուածութեան այն-
պիսի աշխատութիւններ ցոյց կու տան «Հանգէս
Ամսօրնայի» մէջ տարիներէ ի վեր նոյն նիւթին վրայ
իմ հրատարակած ուսումնասիրութիւններուս նիւտ, որ
ստիպուած եմ յանգիլ անհաճոյ առ եզրակացութեան
թէ յարգ. Աւուրջսպետը օգտուելով հանդերձ իմ ու-
սումնասիրութիւններէս, չի հաճիր զստուրք յիշատակել:
Հմմտ. նաեւ իմ «Կրօնի ծագումը եւ զիջաբանութիւն»
երկու, Ազգ. Մամ. 21, 1920, էջ 303-304, ուր առաջին
անգամ Արայ Գեղեցիկը յիշակաւ Արեւի նիւտ զիջա-
բանութիւն կը համեմատուի եւ նաեւ կը նոյնացուի. Պրոֆ.
Ադոնց իմ վերջին յօդուածին մէջ կը կրկնէ նոյն տեսու-
թիւնը, առանց սակայն իմ երկս յիշելու: Յարգելի Աւ-
ուրջսպետը անով թերեւս կարելի ըլլայ արդարացը-
նել, որ իր յօդուածաշարը աւելի հասարակ ժողո-
վրդի համար գրած ըլլալուն աննպատակ համարած
ըլլայ տեղիքներու ձգտիտ յիշատակումը:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Բ Ե Ն Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՆԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Գ.

68Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

Գրութիւն Գ.

Պատրաստութիւնը երկու թղթաւի բանակներու,
եւ արշաւանը Լուկոսիոսի դէպի հայկական բարձրա-
գաւառ:

1.

Բանակցութիւնը Պարթեւաց հետ:

Այսպէս ուրեմն Տիգրան իւր աներոջ այս
սրտապնդիչ ու յուսապատար խօսքերէն այնքան
կը խրախուսուի, որ, ի վերջոյ, կ'որոշէ Հռոմայեց-
ւոց դէմ սկսած պատերազմը կրկին շարունակել:
Առանց յապաղելու, երկու թագաւոր զինակից-
ներն իսկոյն կը սկսին պատրաստուիլ, ու Հռո-
մայեցւոց դէմ պաշտպանութեան միջոցներ ձեռք
առնուի: Այս առթիւ Տիգրան, որ իւր անձին դառն
փորձովը զգացած էր վերջապէս Միհրդատի՝ հոռ-
մեական պատերազմներու մէջ ունեցած առաւել-
լագոյն փորձառութիւնը, կը յանձնէ անոր, լիա-
զօր իշխանութեամբ, զինուորական գործերու վե-
րին վարչութիւնը: Միհրդատի կը յանձնարա-
րուի, հետեւաբար, նոր բանակ մը կազմել, ու
նոյնին գերագոյն հրամանատարութիւնն ստան-
ձնել¹: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ վերահաս
ձմեռն եւս կ'օգտագործեն նորակազմ բանակը
հռոմեական ձեւով մարզել տալով², ու դեռ նո-
րանոր զինակիցներ իրենց շուրջը համախմբելով:

Այս 68 տարւոյն պատերազմին վրայ խօսող
մեր հին աղբիւրներու շարքին նոր մը եւս այժմ
կ'աւելնայ՝ Կասիոս Գիոն: Անոր երկին մէկ մեծ
մասը Գալիլիէնոսի քաղաքացիացի մէջ հատկո-
տոր եղանակաւ միայն պահուած է, եւ այս պատ-
ճառաւ ալ պատերազմի առաջին տարւան մասին

¹ Memnon, c. 58 եւ Appianus, Mithr. c. 87. Հմմտ.
նաեւ Կասիոս Գիոն, գիրք. ԼԵ, գլ. 1:

² Միհրդատի ծառայութեան մէջ գտնուող յոյն սպա,
ներու եւ հռոմայեցի եկերու միջոցաւ: